

Анастасія КРИВЕНКО

ОБРАЗ ВІДЬМИ У КУПАЛЬСЬКИХ ПОВІР'ЯХ ВОЛИНЯН

Проаналізовано наявні у купальській традиції жителів історико-етнографічної Волині демонологічні повір'я та обрядові дії, які розкривають усталені уявлення волинян про прикметні властивості й функції відьом і способи їх магичної нейтралізації.

Ключові слова: демонологія, відьма, Івана Купала, повір'я, уявлення.

© А. КРИВЕНКО, 2015

ISSN 1028-5091. № 2 (122), 2015

Свято Івана Купала, яке поєднує традиції церковного і народного відзначення дня Різдва Івана Хрестителя та релікти давніх язичницьких вірувань і обрядів, належить до найвизначніших у календарній звичаєвості українців. У міфоритуальній традиції народу воно постає однією з межових календарних віх, позаяк хронологічно припадає на період літнього сонцестояння, кульмінацію вегетаційного року та зміну циклу господарського календаря. Окрім іншого, в народній уяві це свято здавна асоціюється з посиленням втручанням у життєдіяльність людей т. зв. «нечистої сили». Такі погляди знайшли свій вияв у численних купальських повір'ях про різних демонічних істот, які начебто активізуються саме в цей порубіжний космологічний період, коли уявні границі між земним і потойбічним світами тимчасово відсутні.

Чимало таких повір'їв стосуються календарного образу відьми як одного з найпопулярніших персонажів української демонології. Власне про це на прикладі традиційних уявлень і вірувань жителів історико-етнографічної Волині йтиме мова в запропонованій розвідці. Її основним завданням є порівняльна характеристика купальських повір'їв волинян про властивості й функції відьом та аналіз наявних у структурі купальської обрядовості магично-ритуальних засобів охорони від їхнього негативного впливу.

Джерельну основу статті становлять польові етнографічні матеріали, нещодавно зібрані в селах Волинської, Рівненської, Житомирської та Львівської областей (записи А. Кривенко і М. Баглай), а також відомості про купальські вірування волинян, які спорадично трапляються в публікаціях дослідників кінця XIX — початку XX ст. (у працях В. Камінського, В. Кравченка, П. Чубинського, Н. Димнича, С. Рокоссовської, Б. Сокальського, Т. Стецького та ін.). Деякі фактографічні дані наявні також у низці новочасних студій про українські купальські традиції та демонологічні вірування мешканців окремих районів Волині (праці Ю. Климця, В. Галайчука, В. Давидюка, Т. Пархоменко, Т. Агапкіної, Л. Виноградової та ін.). У цілому ж демонологічна канва купальського свята, зокрема й традиційні вірування волинян про відьом, висвітлені в них лише частково й тому далі потребують свого наукового дослідження.

У народній демонології образ відьми поєднує в собі два начала — людське та демонічне. Останнє виявляється в тому, що відьма, як здавен вірять, володіє надприродними знаннями й уміннями. За традиційними уявленнями, поширеними в різних регіо-

нах України, чи не найактивніший прояв цих демонічних властивостей відбувається якраз на свято Івана Купала [9, с. 100; 16, с. 355; 46, с. 228; 58, с. 300; 63, с. 50; 80, с. 33]. Подекуди, наприклад, на Поліссі, навіть вживалися прикметні хрононіми на його позначення — «Іван Відьомський», «Іван Ведьмак», «Іван Відьмарський», «Іван Відьмацький», «Відьомська ніч» [17, с. 22; 19, с. 102, 79, с. 107]. Волиняни здебільшого поймаєнували це свято як «Іван Купайло» («Іван Купало», «Іван Купальний», «Янка Купала»), однак так само вважали його «відьомським» [1, арк. 18; 2, арк. 3, 4, 15, 35; 3, арк. 85; 4, арк. 38, 40; 5, арк. 2, 51, 68].

Посилення активності відьом саме на Купала — сталий світоглядний мотив традиційних повір'їв жителів різних районів історико-етнографічної Волині. Подекуди, наприклад, на Сокальщині, Горохівщині, Гоцанщині такі переконання побутують досі. В інших місцевостях (села Черняхівського, Червоноармійського, Володар-Волинського р-нів Житомирської обл.) «відьомським» днем вважають Зелені свята. Натомість, скажімо, в селах Сокальського р-ну Львівської обл. певні, що відьми можуть проявляти свою активність і на Купала, і в час інших християнських свят, і в будні [2, арк. 3; 3, арк. 85; 5, арк. 4, 13, 20, 34, 46, 78, 108; 6, арк. 7, 14, 29, 71].

Традиційні уявлення про відьомську активність на свято Купала знайшли своє відображення в різних оповідях та повір'ях про пошук у купальську ніч чарівного цвіту папороті. На переконання волинян, за цією квіткою до лісу опівночі вирушали тільки ті люди, котрі володіли надприродними вміннями та знаннями, насамперед — відьми. Вірили, що, віднайшовши той цвіт, вони здобудуть чи зміцнять свою магічну силу, усе на світі знатимуть і нічого не боятимуться:

«...В ніч на Івана Купала відьми йдуть у ліс, шукати цвіт папороті» (хут. Стійло Горохівського р-ну Волинської обл.);

«Ну іменно відьми називають їх, то кажуть, що вони тоді (у купальську ніч. — К. А.) збираються в лісі, ходять і шукають...» (с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл.);

«То кажуть, що ходять ворожки, шукають папороті, щоб ворожити... Вночі ходять. Не кожен піде вночі в той час. В дванадцятій годині треба йти рвати ту папороть...» (с. Хоробрів Сокальського р-ну Львівської обл.);

«...Тії, що відьми, то йшли. Вони вже ни боялися ничо. Ну там шукають такую серцевинку, що вона їм помагає» (с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл.);

«Казали, що треба в дванадцять часов ночи на Івана Купала пойти і зорвать цвіточка. Тільки в дванадцять часов... Тільки казали, що дуже помочне, що будеш усе знать... як цього цвіточка зорвеш» (с. Крученець Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«Казали, як хто її знайде, то вже буде геть все знать... Шо він вже буде все знать і нічо не буде бояться» (с. Крученець Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«Ну то вже людина всьо знала. Прімерно, де гроші, де що. То вона вже всьо знала...» (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну Волинської обл.) [2, арк. 6, 15, 54; 3, арк. 107; 4, арк. 48; 5, арк. 2, 17, 18; 6, арк. 49].

Пошук чарівного цвіту папороті — нелегке і небезпечне завдання, впоратись із яким, за повір'ями волинян, могли лише деякі люди. Зокрема — ті, які самі зналися на чаруванні й задля здобуття та збереження купальської квітки, а також охорони від «нечистої сили», що її стереже, вміли застосувати певні магічні дії та обереги (освячені ніж і крейда, великодній обрус, пасхальна свічка, дванадцять макітер та ін.) [43, с. 21; 81, с. 124—126; 36, с. 73; 27, с. 225; 85, с. 436]. Подібні вірування, а також переконання в тому, що відьма, відшукавши цвіт папороті, «стає ще сильнішою», що злі духи переслідують особу, яка її здобула, тощо побутували і в інших місцевостях України, наприклад, на Поліссі, Поділлі, Наддніпрянщині, Слобожанщині, Бойківщині [9, с. 100; 28, с. 175; 35, с. 44; 63, с. 50; 48, с. 94; 56, с. 381—384; 57, с. 381; 62, с. 117; 79, с. 412].

У різних регіонах, зокрема й на Волині, також вірили, що купальську квітку необхідно «сховати», «вшити» в розрізану долоню [4, арк. 2, 39; 1, арк. 66—67; 5, арк. 16, 33, 66, 110; 6, арк. 49, 70]¹. У деяких волинських селах гадали, що лише після цього цвіт папороті проявлятиме свої чарівні властивості. До того ж його володар повинен знати відповідні закляття:

¹ На Кременеччині вірять, що її конче зашивати у долоню лівої руки, бо якщо закладеш у правицю, то, вітаючись, передаш своє щастя іншим [27, с. 200].

«Кажуть, що хто квітку найде, то її взяти зашити десь там в руку, то вже буде всьо знати» (хут. Стійло Горохівського р-ну Волинської обл.);

«Ну це таке казали, що, як хто зашиє, то буде все знать» (с. Стара Олександрівка Червоноармійського р-ну Житомирської обл.);

«...Розрізуй і вишивай, то будеш всей світ знать» (с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«До того зілля треба шось сказати, а як ти не знаєш, то нашо тобі того зілля?» (с. Колесники Гощанського р-ну Рівненської обл.) [2, арк. 6; 4, арк. 2; 5, арк. 33, 110].

На відміну від «знаючих» людей, інші особи, які не мали магічних здібностей, не були охочі до різного чаклування та вважали його гріховним, до пошуків цвіту папороті не вдавалися і навіть уникали ходити до лісу на Івана Купала (така заборона, до прикладу, існувала на Сокальщині [6, арк. 23, 36, 65]). Часто від такого вчинку селян утримував звичайний страх, оскільки, за народними віруваннями та легендами, чарівне зілля оберегає «нечиста сила», і сміливців, які зазіхнули на нього, може спіткати якесь лихо (божевілля, смерть). Навіть той, хто, скажімо, знайде квітку папороті випадково, не зможе «перейти границю» та вийти з лісу. Небезпечним трофеєм вона могла стати і для «знаючої» людини, бо демонічна сила не відступить від неї, вимагатиме принести в жертву життя родичів тощо:

«Хто «знає» — йде і шукає, а хто не «знає», то той не піде шукать» (с. Крученець Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«Це ті люди, що шось вони «знали робить». То вони так робили. А ті, що не «знали», Богу молились, то ці зроду не будуть робить пакость» (с. Іллін Гощанського р-ну Рівненської обл.);

«...Тільки ті люди, що шось «знають»... А хто не «знав», то туди не йшли... Ми не ходили, бо ми боялись... Можеш з ума тронуться. То не шутки, то ні, то дуже таке погане діло» (с. Колесники Гощанського р-ну Рівненської обл.);

«Кажуть, що цвіте, що в дванадцятій годині піти і вона буде цвісти. А як хочеш вирвати, то воно тебе б'є і не допускає...» (хут. Стійло Горохівського р-ну Волинської обл.);

«...Ніхто не ходив шукати там папороті теї. Казали, що то не можна... Розказували, що якийсь хлопець таки ходив і хтів то здибати... Але там

кілько гадючих голів понавиставлялосі напротів теї квітки і він злякавсі і втік... Ну, ну, то кілько голів, то був нечистий. То казали, що то от не можна там йти, бо то нечиста сила охороняє і то все-одно його не зірвеш» (зап. у м. Сокаль від уродженки с. Гордиловичі Сокальського р-ну Львівської обл.);

«Колись казали, що не шукали, а так нехотя на ходили. Колись казали, загубились воли і... чоловік шукав ці воли, і по папороті ходив, і впала папороть у постол. Ну вже він бачить, де воли, все... Через границу, кажуть, треба перенести цю папороть. Переніс через границу ти, не злякавсь нічо, то вже вишивай його кудись, розрізуй і вишивай, то будеш всей світ знать. Але ти його не перенесеш через границу... Осьо ліс, оце в лісі вже всьо — така границя. Як ти через це перейдеш на поля сюди, через границу цю, то вже ти перенесеш. Не випустив з руки да вловив його. А мусиш випустить, як тобі (чорти, відьми. — К. А.) стануть пороть (бити, лякати. — К. А.)... Кажуть, то ти сам кинеш...» (с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«...В нас чоловік шукав. Кажуть, найшов її. Але сатана не дала йому жити. Не треба теї папороті. Він знахар, він знав всьо. Але всьо забрав сатана. Чоловік пасе корови, на колінах «Отче наш» говоре. А сатана його попихне. Чоловік каже: «Не бий мене, не пхай, я ше маю тобі що дати». Худобу, всі діти дав², єден внук тіко остався. А нарешиті він (онук. — К. А.) пішов корову доїти, корова, як врізала його, то забила і всьо. То нашо воно потрібне, та папороть? То нашо воно потрібне, як сім'я вся пішла в могилу?» (с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.) [2, арк. 2; 4, арк. 2, 39; 5, арк. 110; 6, арк. 8, 23, 36].

За загальноукраїнськими віруваннями, демонологічними легендами, оповідками, бувальщинами, які побутували й на теренах Волині, окрім пошуку цвіту папороті, на Івана Купала (власне в купальську ніч) відьми також завжди збираються на свої шабаші. Під час таких збіговиськ, які відбуваються на міфічній Лисій горі чи в інших міфологічно маркованих місцях (роздоріжжя, цвинтар, межа між селами та ін.), демонічні істоти влаштовують ігрища з піснями й танцями, випробовують свою силу і змагаються за першість у відьомській майстерності, навчають свого ре-

² Тобто в обмін на квітку папороті пожертвував статком і життям власних дітей, віддавши їхні душі чортові.

месла «новаків» тощо [10, с. 62; 24, с. 13; 26, 323; 39, с. 72; 45, с. 440; 75, с. 168; 47, с. 52; 59, с. 382; 53, с. 60; 65, с. 126; 64, с. 62; 82, с. 112; 87, с. 40].

Як показали польові пошуки, у різних місцевостях Волині (села Гоцанського, Радивилівського, Іваничівського, Горохівського р-нів) повір'я та оповіді про купальські зборища відьом не забулися й досі. Окрім загальних констатацій того, що вони відбуваються власне напередодні свята Івана Купала, у розповідях волинських старожилів інколи фігурують навіть згадки про конкретні локуси, де колись начебто відбувалися такі сходини (певна місцевість у лісі, межа п'яти полів, перехрестя доріг, біля криниці). Поза тим, можна почути дещо й про їхню тривалість (до сходу сонця), особливості зовнішнього вигляду відьом (розпушене волосся), поведінку цих напівдемонічних істот (перегукуються між собою). Водночас деякі респонденти певні, що те, що відбувається в купальську ніч, — таємниця, за розкриття якої неминуче покарання: *«Але вам того ніхто не скаже, що вони там роблять... Якщо, наприклад, я признаюся, то я вже свою пам'ять всю покину, вже не буду нічого знати»* (с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл.). У цьому ж селі занотовано залишки прадавніх повір'їв про здатність відьом до метаморфоз. На свій шабаш вони можуть «злетітися» зграйкою птахів або «злізтися» плазунами [1, арк. 48; 2, арк. 3, 29; 3, арк. 107; 4, арк. 48; 6, арк. 52, 65].

Оповіді про зібрання відьомської сили в певний день року досі частково збережені й на Західній Волині (Сокальщина). Однак дехто з респондентів вважає, що такі сходини припадають не на день Івана Купала, а на Чесного Хреста [6, арк. 65]. За іншими віруваннями, які наприкінці ХІХ ст. зафіксував на цих теренах Б. Сокальський, відьомські шабаші відбуваються напередодні дня св. Юрія або свята Вознесіння Господнього [89, с. 15]. Подібні переконання, які вказують на варіативність уявлень про приуроченість таких okazій до різних календарних періодів, зафіксовано й деінде в Україні, зокрема на Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині, Наддніпрянщині, Слобожанщині [41, с. 443; 62, с. 116; 82, с. 112].

На відміну від західних теренів Волині, в її східній частині, наприклад, у селах Черняхівського й Червоноармійського р-нів Житомирської обл., побутування фольклорного мотиву про відьомські збіговиська на Купала на цю пору зафіксувати не вда-

лося (деякі респонденти лише припускають можливість таких зібрань) [5, арк. 8, 30]. Як видно із розслідів В. Галайчука, не було виявлено відповідних відомостей і на Кременеччині [27, с. 202].

Семантика купальського свята як переломного періоду календаря знайшла своє відображення не лише в уявленнях про специфічну діяльність відьом напередодні Івана Купала, а й у традиційних повір'ях волинян про спалах небезпечної, згубної відьомської активності безпосередньо в день самого свята. Саме тоді, як гадали і на Волині, і в інших регіонах України, відьми чи не найбільше застосовують свої вроджені або набуті внаслідок зв'язку з «нечистою силою» надприродні вміння. Зокрема, чинять різну шкоду односельцям, насамперед — відбирають молочність у корів [8, с. 399; 10, с. 67; 16, с. 355; 17, с. 22; 23, с. 233; 34, с. 21; 48, с. 44; 56, с. 384; 74, с. 265; 76, с. 236; 85, с. 435; 86, с. 196].

Про традиційність і загальну поширеність таких вірувань свідчить їх репрезентація в купальському пісенно-обрядовому фольклорі українців. Для прикладу наведу лише деякі зразки, зафіксовані на Волині, зокрема в селах Гоцанського та Острозького районів:

*Ой на Йвана Купального
Ходила відьма навалного з.
(с. Іллін, Бугрин, Вільгір, Бухарів, Посягва);*

*Ой на Івана, ой на Купала,
Там ходила відьма навалного
В рябій спідниці з дійницею.
(с. Угольці);*

*А на Івана, на Купала,
Ходила відьма гарно вбрана.
З новою дійницею, з рябою спідницею.
Нова дійниця побилася,
Ряба спідниця порвалася.
(с. Угольці);*

*Ой на Івана Купального,
Ходила відьма навалного,
З новою дойницею,
З рябою спідницею.
(с. Башино);*

*На Івана Купального,
Ходила відьма гарно вбрана,
З новою дойницею,
В рябій спідниці.
(с. Зарічне);*

³ «Ходила відьма навалного» — тобто ходила повально, повсюдно, скрізь.

Ой на Йвана Купального,
 Ходила відьма навалнього.
 Ой із рябою спідницею,
 Ой із новою дойницею.
 Ряба спідниця хлопців дурити,
 А нова дойниця корів доїти.
 (с. Посягва) [1, арк. 22, 43, 48, 60, 66, 87,
 93, 94; 2, арк. 19, 35. Пор.: 52, с. 276].

За традиційними українськими віруваннями, що були притаманні і волинянам, для того, щоб завдати комусь господарської шкоди, опівночі або удосвіта на Івана відьма збирала купальську росу. Під час цього чаклування, яке відбувалося на межі чийогось поля або, скажімо, у лісі, на пасовищі тощо, вона тягла по мокрій траві фар-тук або запаску, збирала в них росу зі сліду корів, розмахувала цідилкою та промовляла відповідне закляття («Моя цідилка бере половинку»), несла росу з чужої ниви на своє поле абощо. Оскільки в народній міфопоетичній традиції роса поставала життєдайною, продукуючою субстанцією, яка впливає на врожайність злаків і молочність худоби, та символічним уособленням чужого блага [20, с. 471—472; 25, с. 41; 23, с. 233; 60, с. 584], вірили, що внаслідок таких магічних дій відьма «відбере» в корів молоко, а у нив — родючість і таким чином примножить свій достаток. У деяких селах вважали, що, коли відьма збере росу з межі біля тієї чи іншої хати або з чийогось поля, у господарстві взагалі «не буде сі вело ніц» (с. Хоробрів Сокальського р-ну Львівської обл.) [4, арк. 38; 5, арк. 110; 6, арк. 29, 66; 33, с. 31; 78, с. 600; 86, с. 195].

Удосвіта на Івана «знаючі» люди, зокрема й відьми, також збирали різне зілля, омите цілющою купальською росою. На відміну від інших осіб, які застосовували ці трави з лікувальною метою, відьми брали їх для зловорожого чаклування. Зокрема, як вірили на Сокальщині, ними вони годують корів, щоб відібрати в них молоко [89, с. 251]. Натомість деінде, наприклад, на Гоцанщині, таке зілля вважали придатним для любовного причаровування:

«Колись ото Степан наш косив з Мішею, то вони (відьми. — К. А.) там ходили. Ті баби з мішками якесь зілля збирали... А вони були ше хлопці молоди да й кажуть до їх: «Нам, може, шось дасте, шоб ми причарували дівчат, яких любимо». А вона каже: «Є таке зілля. Тільки ми вам дамо, то хоч ви там його віддасте, воно ничим не поможе, бо то треба шось казати»» (с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл.) [2, арк. 35].

Про відьомські чари з купальським зіллям йдеться й у текстах деяких купальських пісень:

На Йвана Купайлого
 Ходила відьма навалнього.
 На дуба лізла — кору гризла,
 З дуба впала — позбирала,
 Селянських хлопців чарувала... [52, с. 276];

Ой на Івана Купального,
 Ходила відьма навалнього.
 На дуба лізла, кору гризла,
 З дуба впала, зілля рвала.
 Зілля рвала, (ім'я хлопця) чарувала.
 (с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл.)
 [1, арк. 50].

У деяких волинських селах, наприклад, у Перемилі на Горохівщині, зафіксовано оповіді про те, що вдосвіта на Івана Купала, коли вода у водоймах набуває чудодійних властивостей, відьми купаються в річках. При цьому вони начебто не знімають одяжі і мають при собі мітли та коцюби. Тому, хто випадково це спостереже, під страхом смерті заборонено розповідати про побачене. До того ж відьми можуть занастити його худобу:

«В день білий, от сходило сонце на Івана Купала, вони там викупувалися. В одяжі і в хустках, в усьому. Я приганяю додому, кажу: «Мамо, як топіро жінки купалися, вигулькували з коцюбами». Мама каже: «Боже, пропала корова!»... В нас бігав коні пасти біля цвинтару, а вони (відьми. — К. А.) тоже купалися в Стиру. А вони вилізли і сказали: «Кому скажеш, то тобі смерть»... Хто на мітлі, хто на коцюбі. І викупуються, і вигулькують. І туди лізуть з головою і назад вигулькують. То я таке бачила» [4, арк. 38].

За уявленнями, поширеними в українців та інших слов'янських народів, у час літнього сонцестояння й апогею життєдайних сил природи вода у водоймах набуває чудодійних, цілющих властивостей [21, с. 387; 25, с. 41; 32, с. 16; 45, с. 440; 48, с. 43; 76, с. 234]. Очевидно, саме тому відьми й викупувалися в річках на Купала, аби через безпосередній контакт із магічною субстанцією перейняти її надприродну міць і тим самим примножити свої магічні сили.

Із мотивом купання відьом на Івана й більш загальними уявленнями про воду як міфологічний локус, що є місцем знаходження чи проникнення демонічних істот (особливо в ключові дати народного календа-

ря), пов'язані також загальновідомі в різних народів заборони щодо купання у водоймах у той чи інший період календарного циклу. Подекуди на Волині, зокрема в селах Червоноармійського, Сокальського, Радехівського, Горохівського районів Житомирської, Львівської та Волинської областей такої заборони і досі дотримуються власне на Івана Купала [3, арк. 6, 80, 102; 5, арк. 79; 6, арк. 76, 27, 65]. Аналогічна заборона звісна жителям Західного Полісся, а також, наприклад, білорусам, полякам, які теж вважали, що саме в цей день у воді перебувають відьми і вони можуть утопити людину [31, с. 572; 7, с. 50].

Один із стійких мотивів купальських вірувань українців — перевтілення відьми в ту чи іншу тварину (у собаку, кішку, жабу) і її непомітне проникнення до селянської господи з метою відбирання молочності у корів. Оповіді про такі метаморфози, які, за народними повір'ями, могли траплятися і в інший час (на Чесного Хреста, Зелені свята), у деяких волинських селах можна почути й тепер:

«То ми вбирали «Купайлу» там, на хуторі, а мати сиділа на порозі тако, а ми вбираєм «Купайлу». А хлів тої Федори (сусідки. — К. А.) так біля того порогу. І як-то так: «Цо-цо-цо», так крепко цокає. Як Федора вийшла, а собака чорний ссе корову. І як вона в хлів вийшла — він поміж ногами і побіг. То це я бачила» (с. Колесники Гоццанського р-ну Рівненської обл.);

«Нераз ропухи лізуть до хати. Кажуть: «Во, вже відьми лізуть до хати», що може си перекидати на ропух. Колись так казали — «О, вже жаби тлумляться». То вже ніби відьми на корови чатують... шось поробити... Які найбільші свята: на Чесного Хреста можуть бути, на Івана Купала можуть бути, на Зелені Свята можуть бути» (с. Хоробрів Сокальського р-ну Львівської обл.) [2, арк. 2; 6, арк. 71].

У разі появи в хліві підозрілої тварини господар чи господиня намагалися її прогнати, скалічити. За традиційними віруваннями, поширеними як в українців, так і в інших слов'янських народів, внаслідок цього відьму буде знешкоджено й виявлено, оскільки після повернення до людської подоби в неї на все життя залишаться сліди від завданого каліцтва [27, с. 228; 51, с. 63; 55, с. 8; 35, с. 44; 41, с. 436; 30, с. 181, 183, 184; 46, с. 228; 64, с. 64; 24, с. 12; 81, с. 75—82; 60, с. 585; 89, с. 251]. Про те, що саме

так і стається, у багатьох волинських селах і тепер розповідають чимало різних історій:

«...По сусідству казали, що зловив чоловік відьму, що перекинута була у велику жабу, коло корови вечором. І він забити не хотів, знав, що то вже шось є. Взяв вилками за ногу і викинув до річки. І рано чує — сусідка не ходє, нога поранена... А він каже: «То я її!»» (с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл.);

«Вже як вечір, то відьма йде до корови і її «поробить», шоб вже не було в хазяїнів молока. І вже дослідкували, що то їдна така жінка ходє... Як хазяїн застав, то каже: «Вона перевертається в кицьку...» То, як застав, взяв лапи кусок одрубав...». Як потом дивляться, а в теї жінки пальця кусок нема». Отаке чула, то так баба моя говорила...» (с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.);

«Якшо вона йде молоко забирать, то перетвориться в жабу чи ві цю. Да її там чи рубнуть, чи шю..., то вона зробиться людиною, а та рана є» (с. Бугрин Гоццанського р-ну Рівненської обл.);

«Казали, що відьма... корову ходила завжди доїти чиюсь там. А хтось вже сів да бачить, що кіт іде чужий, да каже, що вдарив по лапі...» (с. Угольці Гоццанського р-ну Рівненської обл.);

«Там у нас колись була на вулиці така стара баба, то казали, що вона ведьма була. Вона вечно була слаба, але казали, що... перекидалась да в котів да доїла корови. То поб'ють да вже вона слаба...» (с. Троковичі Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«Кажє [одна жінка]: «Я ніколи того не знала, жи так може відьма «поробити». Маю корову і годую і бораками і всью, і молока нема. Тільки ввечері іду доїти, дивлюсі, під коровою жаба така велика скакає. Ну я так дивиласі-дивиласі. Нарешті там комусь розказала. А мені кажуть: «А ти знаєш, що зроби? Тримай коло себе вилка. Як шось таке — тими вилками приколи її або ногу приколи. Будеш бачити: якшо то відьма, то вона прийде до тебе. І ти будеш бачити: вона буде кульгала на ногу»». І вона каже: «Я так зробила. Приходе рано жінка, скакає на нозі, замотана нога. Ше кров навіть повиходила» (с. Тартаків Сокальського р-ну Львівської обл.) [2, арк. 34, 57; 4, арк. 28, 51; 5, арк. 92; 6, арк. 29].

Крім завдання шкоди худобі, згубний вплив відьом на селянський добробут виявлявся також у намаганні позбавити ниви врожайності. З цією метою до сходу сонця на Івана Купала (чи в інші дні, що передували жнивам), відьми виходили на чиєсь поле і на колоссі робили так звані «залом», «закрутки». На переконання волинян, унаслідок цього засіяна ділянка втратить родючість, а людину, котра торкнеться такої «закрутки», спіткає хвороба або смерть. Щоб так не сталося, селяни остерігалися доторкатися до неї, а скосивши чи зжавши «залом», обов'язково його знищували (викидали або спалювали). Дехто також звертався до знахаря, щоб відвернув відьомську ворожбу, за його порадою продав «небезпечне» збіжжя, з якого не можна пекти хліба, тощо. Бували, щоправда, й такі, що наживалися на забобонності селян: самі робили «закрутки» і самі за відповідну плату щось там «одробляли»...

Із народних уст:

«...То чародійнікі такі, шо вони вміють чарувати, такі «залом» робили. Бо ми жали, то ми того «залом» кидали, палили. Отак буде заломане, знаєш, отакий кругом і так заломаний, закручений той «залом». То де хто не знав, то чуєш так, шо то одіймало руки» (с. Богунівка Горохівського р-ну Волинської обл.);

«Кажуть, шо десь хтось «заломив», то його не мона брати» (с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.);

«...Не мона його (торкатися. — К. А.), скосив да й усє» (с. Івановичі Червоноармійського р-ну Житомирської обл.);

«А як закрутить уже спеціально «закрутку» да ше примовить шо-небудь, ото вже, як ту «закрутку» скосиш серпом чи шо, то вже тобі не по здоровиться. Чи це вже врожаю не буде. Я вже точно не скажу. Вобшем, казали старі люди, шо ці «закрутки» дуже погані були» (с. Троковичі Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«Тут стояла стара хата, а шось вони були... да не помирилися. А тая їдна «знала», сестра. Було посіяне коло хати жито... І вона пошла вже до знахора. І він сказав: «Це жито не косить, як скосите, то продайте його, но не їжте хліба»... А чоловік дуже був поганій: «Шо ти там слухаєш тих знахорів, шо там вони знають?!». Як вона пошла жать це жито, в житі усередині

жито і закручене отаково, як то перевесло тако накручене. І вона подивилася його, може вона його і в руки взяла. Хто його знає? То в неї викрутило геть пальці на ногах, вона скільки жила, вона, бідненька, цибала, не ходила, а цибала. І потім виявила. Вона каже: «Це мені та і та зробила»... Вони у сварці були. А тая «знала»...» (с. Крученець Черняхівського р-ну Житомирської обл.);

«Якшо закрутка на полі є, то це «зроблено», не мона жать... А він (знахар. — К. А.) сам закрутки робив... А люди не знали... В нього не було ніякої роботи, в нього поля не було, він собі це робив. А послі сам таке пустив, шо вміє «одроблювати». Та й до нього їдуть... та й платять. Потім вже дослідили, шо то він робить...» (с. Бугрин Гоцманського р-ну Рівненської обл.) [2, арк. 35, 36; 3, арк. 41, 74; 5, арк. 15, 81, 100. Див. також: 51, с. 18—19; 78, с. 598; 84, с. 208; 90, с. 60].

Уявлення про те, що через в'язання «закруток» відьми знищують урожайність зернових, побутували в різних регіонах України (особливо — на Поліссі), а також поза її межами [63, с. 56; 66, с. 224; 24, с. 12; 42, с. 76; 44, с. 317; 22, с. 368]. Так само поширеним, зокрема й на Волині, було повір'я, за яким відьми зменшують статки людей, чаруючи над предметом, який напередодні Івана Купала їм вдалося виманити (позичити) у тій чи іншій оселі [8, с. 393; 35, с. 43; 71, с. 13; 79, с. 110]. Ось, що про це розповіла жителька с. Млини Баранівського району Житомирської області:

«Кажуть, шо відьми на Купала не сидять вдома. Вони десь їдуть шось позичають... Особенно жінки отакі, шо вже пожили. От, якби я десь пішла до когось там шось позичить, чи шо. Я даже боялася піти в цей день Івана Купала, бо це тільки відьми оце таким займаються. Або даже квітку вона хоче взять, шо таке, шо-небудь... Я знаю, шо ми колись були вдома, святкували Купала, Івана Купайла. І зайшла така — на неї казали відьма. І вона зайшла до меї мами, каже: «Позич мені голку, але не голу голку, з ниткою». А мама каже: «Знаєш, шо такий день сьогодні. Голки я не позичу. І голу не позичу, і з ниткою не позичу». Вона стояла, стояла. В нас такий був там полісадничок, ми там капусту садили, а потім квітки там оставляли... «Ти мені хоть квіток цих дай». Тоже мама відмовила, то вона й обіжалась... Недалеко сусідка. І всі на неї казали — відьма» [5, арк. 51].

За уявленнями волинян, «забрати» чуже майно разом із позиченим предметом відьми намагаються не тільки напередодні Івана Купала, а й у час наближення інших великих релігійних свят. Відповідно, поширеними в народі були заборони позичати з дому будь-які речі в певні календарні періоди (перед Різдом, Великоднем, Благовіщенням та ін.), щоб зберегти у цілісності родинний достаток. Інакше — з дому буде «уходити» добро, у ньому не будуть «вестися» гроші, худоба, домашня птиця тощо [4, арк. 23; 5, арк. 24, 86, 98; 6, арк. 14, 52, 66]. Подібні повір'я, які ґрунтуються на уявленнях про магічний взаємозв'язок між «частиною» і «цілим», побутували в жителів різних місцевостей України і загалом у багатьох слов'янських народів [12, с. 128; 54, с. 69; 71, с. 13].

Як і деінде в Україні, на Волині вважали, що для здійснення своїх злих намірів відьми використовують рештки купальського вогнища. Зокрема беруть з нього погаслі вуглини та попіл і підкидають їх у чужі двори, аби нашкодити господарству чи здоров'ю людей [45, с. 440; 75, с. 163; 35, с. 45; 26, с. 325]. Відповідні реалії відображені й у купальських театралізованих дійствах, під час яких ряджена відьма намагалася непомітно викрасти залишки від ритуального багаття (відомості зі с. Новополя на Житомирщині) [47, с. 55].

Із уявленнями про свято Івана Купала як апогей зловорожої активності «нечистої сили» пов'язано застосування в цей час низки охоронних магічно-ритуальних засобів і дій. Більшість із них спрямовувалися на захист худоби від відьом. Так, щоб не допустити їх до господи, напередодні свята волиняни клали біля дверей хліва сокиру, вкопували біля них вирвану з коренем молоду осіку, сипали навколо житлових і господарських споруд та біля їх порогів посвячений мак-«видюк». Загальнопоширеним оберегом був і городній мак, освячений на Маковія чи Паску: ним обсипали домівку, хлів, корів. За деякими записами середини ХІХ ст., для захисту від відьми коровам також прив'язували до рогів «трохи солі, хліба і свяченого зілля» [1, арк. 76; 36, с. 74; 68, с. 101; 67, с. 85; 77, с. 425; 90, с. 106; 88, с. 186].

У деяких місцевостях, наприклад, на Житомирщині, аналогічні оберегові дії застосовувалися на свято Трійці, бо саме тоді очікували найбільшої активізації відьом. Практикували їх і в інші календарні дати та оказіонально [5, арк. 3, 46, 92; 11, с. 612; 13,

с. 34—36; 14, с. 12, 13; 15, с. 6—9; 69, с. 337]. Різні, зокрема й подібні охоронні звичаї (класти біля хліва осикове дерево, сокиру, кропиву, лопух, обткати корівники осиковими кілками, пучками полину і т. ін.), побутували й у жителів інших регіонів України [10, с. 67; 83, с. 193; 35, с. 44; 47, с. 56; 75, с. 168; 57, с. 381; 79, с. 107; 72, с. 170; 38, с. 77; 26, с. 324; 59, с. 385; 70, с. 574—575; 73, с. 71].

Загальновідомими в українців були також різні способи виявлення відьом у час купальського свята. На Волині найпоширенішими були такі: встромити в «цідилку» дев'ять чи десять голок і процідити крізь неї молоко або зварити таку «цідилку» з голками разом з молоком. У деяких селах так роблять і досі — на Купала чи оказіонально, коли корова втратить молоко. Вірять, що тим самим завдають відьмі пекучого, колючого болю, і вона неодмінно викриє себе, прийшовши до оселі, де чинять такі магічні дії:

«Цідилку береже, голки ставите на цідилку, дев'ять чи скільки, і цідите тоді молоко...» (с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл.);

«Я прийшла доїти, а корова на стіни лізе, битися почала. Я декому сказала, вони мені кажуть: «Бери дев'ять голок нових, в магазині куплених, і цідило. І тримай і проціди те молоко». А потом вилити, чи в туалет, чи де, то на дугий день прийде вона. Її буде пекти, колоти, то вона мусе. То я так зробила, то так в мене було. І прийшла жінка... То п'ять годин ше не було ранку» (с. Куртів Горохівського р-ну Волинської обл.);

«Вода кипить, вона (господиня. — К. А.) вилляла воду, взяла молока вляла і насаждала десять голок в цідило і варила. Відьма прийшла... Каже: «Качат шукаю». Та каже: «В мене качат немає, я тобі покажу зара качат!» (с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.) [2, арк. 28; 4, арк. 6, 39].

Демонологічні мотиви та пов'язана з ними апотропеїчна семантика свята Івана Купала простежуються в застосуванні його головних обрядових атрибутів — купальського вогнища та обрядового деревця. У новітню пору етнофори їх не асоціюють з відьмами. Натомість у давнину ці ритуальні символи вважали апотропеями і предметами, за допомогою яких можна було виявити відьму [45, с. 440; 75, с. 167; 48, с. 79; 41, с. 441].

Саме розпалення вогнів на Івана Купала українці та інші слов'янські народи пов'язували із захистом

від цього демонологічного персонажа, а також із його розпізнаванням та знешкодженням. Окрім свого вираження в народних уявленнях і повір'ях, така функція ритуального вогню простежується й у деяких фольклорних текстах. Наприклад, у цьому фрагменті купальської пісні, яку наприкінці ХІХ ст. записала у с. Юрківщина Звягельського повіту Волинської губернії (нині — село Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.) Софія Рокоссовська:

*Ой на вигоні огонь горить,
у нашої відьми живіт болить.
Ой на вигоні огонь тухне,
у нашої відьми живіт пухне* [87, s. 178].

Жителі Волинського Полісся оберегом від відьом вважали гілки від купальського деревця. Якщо їх принести додому перш ніж там з'явиться відьма, вони оберігатимуть оселю від її приходу протягом цілого року. Водночас і відьма, заволодівши хоча б однією квіткою чи галузкою цього обрядового атрибута, матиме таку магічну силу, що зможе в усьому селі відбирати в корів молоко [43, с. 17, 19].

Крім давніх світоглядних вірувань, на теренах Полісся зафіксовано архаїчний магічно-охороний ритуал «знищення відьми», який полягав у спаленні чи втопленні антропоморфного опудала або певного предмета, що символізував цей демонологічний персонаж (купальське деревце, череп коня, віник, вінок, колесо та ін.) [67, с. 86; 19, с. 105—112; 40, с. 93—96; 59, с. 386; 37, с. 47]. У купальській традиції волинян ритуальне явище з такою назвою чітко не акцентоване. Однак подібні звичаї, пов'язані з ідеєю «вигнання» («знищення») «нечистої сили» чи певного міфологічного персонажа, побутували і на Волині: обхід села з купальським деревцем, після чого відбувалося його втоплення або спалення [1, арк. 3, 21, 48, 80, 77, 83, 87, 93, 97, 39, 43; 2, арк. 49; 5, арк. 2; 50, с. 394; 61, с. 10; 36, с. 74], кидання на воду вінків, котрі називали «купалами» [1, арк. 26, 34, 52, 57, 91], винесення за село (під апотропеїчний галас) уквітчаної вільхової гілки — «Купала», разом з яким, як вірили, із села мають щезнути й усі відьми [36, с. 74; 49, с. 806].

Прагнення нейтралізувати відьом простежується також у текстах пісень, якими волиняни супроводжували здійснення купальських обрядів винесення та знищення деревця. У деяких із них у жартівливій формі відображено мотив активізації в цей період інших демонів, зокрема чорта, який може покарати

хлопців за намагання знищити відібране в дівчат купальське деревце:

*На святого Івана Купайлого
Ходила відьма повальною.
На дуб лізла,
Кору гризла,
З дуба спала.
Шоб тебе, відьмо, трасця напала
Шоб тебе тресла повтора року,
Шоб не доїла корів щороку.*
(с. Стовпич Корецького р-ну Рівненської обл.) [36, с. 73].

*На Івана Купайлого
Ходила відьма повального,
На дуба лізла, кору гризла,
З дуба упала, сама пропала.*
(с. Юрківщина Звягельського пов. Волинської губ.) [86, с. 178].

*Ой на городі крокіс поріс,
Забрав чорт хлопців, у ліс поніс.
Ой на городі крокосиця,
Забрав чорт хлопців та й носить.
Ой нехай носить, нехай знають,
Нехай купала не ломають.
Наше купайло до місяця —
Нехай ті хлопці повісяться.
Наше ж купайло до зіроньки —
Нехай ті хлопці йдуть до віровки.*
(с. Дубрівка Баранівського р-ну Житомирської обл.) [29, с. 78].

Підсумовуючи виклад етнографічного матеріалу, можна зробити такі висновки.

Купальські повір'я про відьму — окремий пласт народної демонології, у якому об'ємно представлено традиційні уявлення волинян про один із найвідоміших образів української міфології. В сукупності цей пласт охоплює уявлення про сутність, властивості та функції цього персонажа в один із важливих періодів річного календарного циклу і зберігає в собі чимало залишків архаїчного світогляду. Зокрема, вірування в надзвичайні знання й уміння демона та його магічний вплив на природні, життєві й господарські процеси, уявлення про здатність відьом до метаморфози і різного роду чаклування, повір'я про відьомські шабаші тощо. Такі та інші погляди відображено не тільки в низці календарних вірувань, а й у народному фольклорі (у легендах, бувальщинах, піснях) та деяких звичаєво-обрядових явищах.

У традиційних купальських повір'ях волинян відьма — негативний міфологічний персонаж, небезпечна й ворожа людині істота, згубна діяльність якої зумовлена її демонічним еством і вродженими чи набутими надприродними знаннями і властивостями. У час космологічного «перелому» й тимчасової відкритості та взаємопроникності сфер земного та потойбічного такі властивості, енергетика і активність відьом посилюються внаслідок перебування в порубіжних міфологічних локусах (ліс, межі села, криниця, водойма), через здобуття чарівного цвіту папороті, участь у колективних зібраннях «нечистої сили», ритуально-магічне купання тощо.

Згідно з народними повір'ями, напередодні Купала та власне в день самого свята основними проявами шкідливої діяльності відьом є зазіхання на чужі господарські блага, зокрема відбирання молочності в корів та урожайності нив. Крім того, за допомогою свого чаклування (з купальським зіллям, позиченими речами) відьми могли завдати шкоди здоров'ю та життю людей.

З метою попередження й унеможливлення такої шкоди жителі волинських сіл зазвичай дотримувалися низки заборон і вдавалися до певних магічно-охоронних засобів і дій. При цьому використовували як універсальні апотропеї (металеві предмети, освячені мак, сіль, зілля), так і атрибути купальської обрядовості, зокрема залишки ритуального вогнища та деревця.

Як засвідчує аналіз порівняльних даних, традиційні уявлення волинян про діяння на Купала відьомських сил, а також вірування в можливість їх нейтралізації за допомогою певних оберегових заходів у багатьох випадках є тотожними чи подібними до вірувань і звичаїв жителів інших регіонів України. Воднораз побутування низки прикметних світоглядних і звичаєвих явищ вказує на їх етнолокальну своєрідність. Її, зокрема, виражають повір'я про зібрання відьом на межі п'яти полів, їх перевтілення у зграю птахів і плазунів, викупування у водоймах тощо; окремі магічно-охоронні дії з тими чи іншими побутовими предметами («цідилка» з голками, хліб, сіль та ін.); деякі заборони (ходити в ліс у час активізації відьом напередодні Купала) тощо.

Характерною особливістю досліджуваного комплексу народних повір'їв є його значне ареальне поширення та часткове збереження у сучасній світоглядній і фольклорній традиції волинян. Як показа-

ли польові пошуки, найповніше демонологічна верства купальських повір'їв збереглася у мешканців Західної Волині. Натомість на сході краю (південно-західні райони Житомирщини) купальські вірування і традиції значною мірою затратились та зазнають дедалі більшого забуття. З огляду на це вивчення надалі демонологічних вірувань та інших елементів традиційної культури волинян є важливим як для науковців-етнологів, так і для місцевих любителів української старовини.

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (Далі — Архів ЛНУ імені Івана Франка). — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 281-Е. — Арк. 1—99 (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарна обрядовість волинян», зафіксовані у Гошанському та Острозькому р-нах Рівненської обл. Баглай Марією Василівною 4—14 липня 2009 р.).
2. Архів ЛНУ імені Івана Франка. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 288-Е. — Арк. 1—63 (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані студенткою другого курсу Кривенко Анастасією Олександрівною 3—17 липня 2011 р. у Гошанському та Острозькому районах Рівненської області).
3. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 330-Е. — Арк. 1—205 (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарна обрядовість волинян», зафіксовані у Горохівському р-ні Волинської обл. Баглай Марією Василівною 5—20 липня 2010 р.).
4. Архів ЛНУ імені Івана Франка. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 337-Е. — Арк. 1—53 (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані у Горохівському р-ні Волинської обл. Кривенко Анастасією Олександрівною 5—20 липня 2010 р.).
5. Архів ЛНУ імені Івана Франка. — Ф. 119-Р. — Оп. 17. — Спр. 496-Е. — Арк. 1—122 (Польові етнографічні матеріали до теми «Календарний пласт волинської демонології», зафіксовані аспіранткою Інституту народознавства НАН України Кривенко Анастасією Олександрівною 3—15 липня 2013 р. у Черняхівському, Червоноармійському, Володар-Волинському районах Житомирської області).
6. Архів ЛНУ імені Івана Франка. — Ф. 119-Р. — Оп. 17. — Спр. 497-Е. — Арк. 1—80 (Польові етнографічні матеріали до теми «Календарний пласт волинської демонології», зафіксовані аспіранткою Інституту народознавства НАН України Кривенко Анастасією Олександрівною 6—11 серпня 2013 р. у Сокальському районі Львівської області та Іваничівському районі Волинської області).
7. Агапкина Т.А. Купанье / Т.А. Агапкина // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. — М. : Международные отношения, 2004. — Т. 3. — С. 49—51.

8. Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т.А. Агапкина. — М. : Индрик, 2012. — 816 с.
9. Астахова О.В. Свята та побут Слобожанщини / О.В. Астахова, Т.М. Крупа, В.А. Сушко. — Харків : Колорит, 2008. — 143 с.
10. Афанасьев А.Н. Ведун и ведьма / А.Н. Афанасьев // Происхождение мифа. — М., 1996. — С. 45—86.
11. Баглай М. Обрядові функції троїцької рослинності у волинян (за етнографічними матеріалами експедицій 2009—2010 рр.) / Марія Баглай // Народознавчі зошити. — Львів, 2013. — № 4. — С. 606—615.
12. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А.К. Байбурин. — СПб. : Наука, 1993. — 240 с.
13. Беньковский И. Мак в народной демонологии на Волини / И. Беньковский // Киевская старина. — 1905. — Т. 89. — Кн. 4. — Отд. 2. — С. 34—36.
14. Беньковский И. Народные обычаи и обряды, приуроченные к «Спасу» / И. Беньковский // Киевская старина. — 1895. — Т. 50. — Кн. 7. — Отд. 2. — С. 9—14.
15. Беньковский И. Осина в верованиях и в понятии народа на Волини / И. Беньковский // Киевская старина. — 1898. — Т. 62. — Кн. 7—8. — Отд. 2. — С. 6—9.
16. Болтарович З.Є. Світоглядні уявлення та вірування / З.Є. Болтарович, Г.А. Скрипник // Поділля: історико-етнографічне дослідження. — Київ : Доля, 1994. — С. 349—358.
17. Буйських Ю. Відьма як персонаж «календарної міфології» Центрально-Західного Полісся / Юлія Буйських // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. — Одеса, 2011. — С. 16—27.
18. Валенцова М.М. Игла / М.М. Валенцова // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — М. : Международные отношения, 1999. — Т. 2. — С. 370—373.
19. Виноградова Л.Н. Мотив «уничтожения — провод нечистой силы» в восточнославянском купальском обряде / Л.Н. Виноградова, С.М. Толстая // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 99—118.
20. Виноградова Л.М. Роса / Л.М. Виноградова, С.Н. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — М. : Международные отношения, 2009. — Т. 4. — С. 470—474.
21. Виноградова Л.Н. Вода / Л.Н. Виноградова // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. — М. : Международные отношения, 1995. — Т. 1. — С. 386—390.
22. Виноградова Л.Н. Иван Купала / Л.Н. Виноградова, С.М. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — М. : Международные отношения. — Т. 2. — С. 363—368.
23. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифоритуальная традиция славян / Л.Н. Виноградова. — М. : Индрик, 2000. — 432 с.
24. Виноградова Л.Н. Полесская народная демонология на фоне восточнославянских данных / Л.Н. Виноградова // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. — М. : Индрик, 2001. — С. 10—49.
25. Виноградова Л.Н. Та вода, которая... (Признаки, определяющие магические свойства воды) / Л.Н. Виноградова // Признаковое пространство культуры. — М. : Индрик, 2002. — С. 32—61.
26. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Пйотровського / Михайло Возняк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — С. 303—351.
27. Галайчук В. Демонологія Кременеччини / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2012. — Вип. 47. — С. 193—235.
28. Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини / Володимир Галайчук // Записки НТШ. — Львів, 2010. — Т. ССLIX: Праці секції етнографії і фольклористики. — С. 138—178.
29. Глушко М. Купальські пісні Східної Волині з села Дубрівки Баранівського району Житомирської області / М. Глушко // Міфологія і фольклор. — Львів, 2009. — № 1 (2). — С. 75—84.
30. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1903. — Т. XV. — 272 с.
31. Горошко Л. «Вогню чорт боїться, а в воді селиться» (традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот) / Леся Горошко // Народознавчі зошити. — Львів, 2010. — № 5—6. — С. 566—574.
32. Горошко Л.М. Знакові функції води в обрядах і віруваннях українців Карпат : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л.М. Горошко. — Львів, 2007. — 18 с.
33. Градовський П. Із глибини віків. Забрідська міфологія / Петро Градовський. — Житомир : Полісся, 2008. — 140 с.
34. Давидюк В. Походження та семантика деяких купальських обрядів / В. Давидюк // Фольклористичні зошити. — Луцьк, 2008. — Вип. 11. — С. 3—30.
35. Данилюк-Терещук Т.Я. Регіональні особливості народних уявлень про відьом на Західному Поліссі / Т.Я. Данилюк-Терещук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. — Луцьк, 2011. — № 13. — С. 41—46.
36. Доманицький В. Народний календар у Ровенським повіті, Волинської губернії / Василь Доманицький // Матеріали до української етнології. — Львів, 1912. — Т. XV. — С. 62—89.

37. *Жуйкова М.* Номінація смерті та архаїчне мислення / Маргарита Жуйкова // Студії з інтегральної культурології. I. THANATOS. Спецвипуск «Народознавчих зошитів». — № 1. — Львів, 1996. — С. 28—62.
38. *Забылин М.* Русский народ его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / М. Забылин. — М.: Автор, 1992. — Ч. II. — 629 с.
39. Золота скриня: народні легенди й перекази Північної Волині й Західного Полісся / зібрав і впоряд. В. Давидюк. — Луцьк: Вежа, 1996. — 122 с.
40. *Иванов В.В.* Отражение в обычаях Полесья индоевропейских обрядов почитания и ритуального сожжения коня (и его головы) и колеса / В.В. Иванов // Полесье и этногенез славян. Предварительные материалы и тезисы конференции. — М.: Наука, 1983. — С. 93—96.
41. *Иванов П.В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях / П.В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ: Либідь, 1991. — С. 430—497.
42. *Ігнатенко І.* Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / Ірина Ігнатенко. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. — 336 с.
43. *Камінський В.* Свято Купала на Волинському Поліссі / В'ячеслав Камінський // Етнографічний вісник. — Київ, 1927. — Кн. 5. — С. 11—23.
44. *Карабович К.* Народні вірування / Казимира Карабович // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. — Київ: Родовід, 1997. — С. 316—321.
45. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. — Київ: Обереги, 1994. — Кн. II. — 524 с.
46. *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.) / Оксана Кісь. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. — 287 с.
47. *Климець Ю.Д.* Календарні звичаї та обряди / Ю.Д. Климець, Я.І. Минько // Общественный и семейный быт, духовная культура населения Полесья. — Минск: Наука и техника, 1987. — С. 48—61.
48. *Климець Ю.Д.* Купальська обрядовість на Україні / Ю.Д. Климець. — Київ: Наукова думка, 1990. — 144 с.
49. *Коваль Г.* Еволюція календарно-обрядової традиції: від магічного до поетико-естетичного / Галина Коваль // Народознавчі зошити. — Львів, 2013. — № 5. — С. 803—810.
50. *Конопка В.* Волинський «народний календар» (за матеріалами із сс. Вільгір та Колесники Гощанського району Рівненської області) / Володимир Конопка // Народознавчі зошити. — Львів, 2014. — № 2. — С. 392—402.
51. *Кравченко В.Г.* Етнографічні матеріали, зібрані на Волині та по суміжних губерніях / В.Г. Кравченко // Труды Общества Исследователей Вольны. — Житомир: Товариство дослідників Волині, 1911. — Т. V. — 80 с.
52. *Кравченко В.* Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко // Дрєвляни: збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. — Вип. 1. — С. 257—282.
53. *Кравченко В.* Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали / Василь Кравченко. — Житомир: Робітник, 1920. — 160 с.
54. *Кравченко В.* Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / Василь Кравченко. — Київ: ІМФЕ, 2009. — Т. 2. — 640 с.
55. *Криловець Н.* Безодня. Бувальщини й легенди / Наталя Криловець. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 124 с.
56. *Кримський А.Ю.* Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / А.Ю. Кримський. — Черкаси: Вертикаль, 2009. — 464 с.
57. *Курочкін О.В.* Курочкін О.В. Обрядовість (Календарні свята й обряди) / О.В. Курочкін // Поділля: історико-етнографічне дослідження. — Київ: Доля, 1994. — С. 358—385.
58. *Кутельмах К.М.* Календарна обрядовість / К.М. Кутельмах // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. — Київ, 1987. — С. 286—302.
59. *Левкиевская Е.Е.* Демонология / Е.Е. Левкиевская // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. — М.: Индрик, 2001. — С. 379—431.
60. *Левкиевская Е.Е.* Отбирание молока / Е.Е. Левкиевская // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5-ти т. — М.: Международные отношения, 2004. — Т. 3. — С. 584—588.
61. *Леся Українка.* Купала на Волині / Леся Українка // Леся Українка. Зібрання творів: у 12 томах. — Київ, 1977. — Т. 9. Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. — С. 9—29.
62. *Маркевич Н.А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н.А. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ: Либідь, 1992. — С. 52—168.
63. *Милорадович В.П.* Українська відьма: нариси з української демонології / Василь Петрович Милорадович. — Київ: Веселка, 1993. — 70 с.
64. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. — Київ: Обереги, 1992. — 88 с.
65. *Онищук А.* Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907—1908 / Антін Онищук // Матеріали до української етнології. — Львів, 1909. — Т. XI. — С. 1—139.
66. *Парій І.* «Зав'язки» у магічній практиці поліщуків (На основі польових етнографічних матеріалів з Камінь-Каширського району Волинської області) / І. Парій // Етнічна культура українців. — Львів, 2006. — С. 222—226.

67. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень / Тетяна Пархоменко. — Рівне : вид. О. Зень, 2000. — 200 с.
68. Пархоменко Т.П. Традиційна купальська обрядовість Рівненщини / Т.П. Пархоменко // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — 2005. — Вип. 3. — С. 98—105.
69. Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту / Ярослав Пастернак // Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. XXI—XXII. — Ч. 1. — С. 321—352.
70. Пахолок І. Етнографічна специфіка трійцьких рослин / Інна Пахолок // Народознавчі зошити. — Львів, 2013. — № 2. — С. 272—278.
71. Плотникова Л.А. Давать — брать / Л.А. Плотникова // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — М. : Международные отношения, 1999. — Т. 2. — С. 13—14.
72. Потєбня О. Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення / О. Потєбня // Фольклористичні зошити. — Луцьк, 2008. — Вип. 11. — С. 167—188.
73. Серебрякова О. Мак в житті, обрядовості та фольклорі українців / Олена Серебрякова // Народознавчі зошити. — Львів, 2004. — № 1—2. — С. 67—72.
74. Скрипник Г. Царина народної уяви та вірувань / Г. Скрипник // Українці: історико-етнографічна монографія : у двох книгах. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 257—275.
75. Скуратівський В. Дідух: Свята українського народу / Василь Скуратівський. — Київ : Освіта, 1995. — 272 с.
76. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX — начало XX в. / В.К. Соколова. — М. : Наука, 1979. — 283 с.
77. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1889. — Т. 26. — Кн. 8. — Отд. 4. — С. 402—427.
78. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1889. — Т. 27. — Кн. 12. — Отд. 4. — С. 582—603.
79. Толстая С.М. Полесский народный календарь / С.М. Толстая. — М. : Индрик, 2005. — 600 с.
80. Толстой Н.И. Очерки славянского язычества / Н.И. Толстой. — М. : Индрик, 2003. — 624 с.
81. Українські міфи, демонологія, легенди / упор. М.К. Дмитренко. — Київ : Музична Україна, 1992. — 144 с.
82. Чеховський І.Г. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону / І.Г. Чеховський. — Чернівці : Зелена Буковина, 2001. — 303 с.
83. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом / П.П. Чубинский. — СПб., 1872. — Т. III. — 490 с.
84. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом / П.П. Чубинский. — СПб., 1872. — Т. I. — 224 с.
85. Dymnycz N. Święto «Iwana Kupajła» na Wołyni / Nazar Dymnycz // Rocznik Wołyński. — Równe, 1934. — Т. III. — S. 435—442.
86. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjalów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim / I. Kopernicki // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — Krakow, 1887. — Т. XI. — Dział III. — S. 130—228.
87. Podbereski A. Materyjały do demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań ludowych w powiecie Czehryńskim / Andrzej Podbereski // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — Kraków, 1880. — S. 3—82.
88. Rokossowska Z. O świecie roślinnym wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim / Zofia Rokossowska // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — Kraków, 1889. — Т. XIII. — Dział III. — S. 163—199.
89. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. — Lwów, 1899. — 496 s.
90. Stecky T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecky. — Lwów : Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1864. — Т. I. — 388 s.

Anastasiya Kryvenko

ON THE IMAGE OF WITCH IN THE MIDSUMMER DAY'S BELIEFS IN VOLHYNIANS

In the article have been analyzed certain demonological beliefs and ceremonial actions present in the Midsummer Day's traditions in population of the historical and ethnographic Volhynia are analyzed. Traditions of Volhynians as to specific properties and functions of witches as well as methods of their magic neutralization have been considered and exposed.

Keywords: demonology, witch, Midsummer Day, beliefs, visions.

Анастасія Кривенко

ОБРАЗ ВЕДЬМЫ В КУПАЛЬСКИХ ПОВЕРЬЯХ ВОЛЫНЯН

В статье проанализированы имеющиеся в купальской традиции жителей историко-этнографической Волини демонологические поверья и обрядовые действия, которые отражают устоявшиеся представления волинян о приметных свойствах и функциях ведьм и способах их магической нейтрализации.

Ключевые слова: демонология, ведьма, Ивана Купала, поверье, представление.